

УДК 364-43-021.311:005.51

DOI https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.77.20

Єрьоміна Л. Є., Ель Хамрі Г. А.

БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ ДІТЕЙ: СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

У статті розглянуто тему бездоглядності та безпритульності дітей, що є значною проблемою сьогодення. Актуальність дослідження автори пояснюють тим, що Україна під впливом зростання дитячої безпритульності та бездоглядності вимушена шукати ефективних шляхів розв'язання кризової ситуації щодо охорони дитинства сиріт і дітей, сім'ї яких опинилися у складних життєвих обставин. Аналіз нормативно-правових документів, як вказують автори, не задовольняє розв'язання кола проблем дітей, яких відносять до категорії бездоглядних і безпритульних. У статті акцентовано увагу на багатоваріантності шляхів потрапляння й перебування дітей на вулиці; надано опис основних чинників, що зумовлюють потрапляння та перебування бездоглядних дітей на вулиці (криміногенний, родинний чинник, об'єктивна ситуація як чинник; патологічні девіації; молодіжний чинник; організаційний та інформаційний чинник). У матеріалах публікації зазначено, що одним із варіантів розв'язання проблеми бездоглядності є запровадження уповноваженого з прав дітей (омбудсмена). Необхідність існування омбудсмена зумовлюється зокнайменше трьома причинами: діти внаслідок особливостей психічного і фізичного розвитку вимагають особливої підходу; діти не завжди самостійно можуть захистити свої права й законні інтереси через відсутність життєвого досвіду і певною мірою залежне становище; майбутнє будь-якої країни визначається благополуччям розвитку кожної дитини. Дитячий омбудсмен покликаний домагатися не тільки додержання законодавчо закріплених прав дітей, але й розширення і більш повного дотримання батьками своїх обов'язків перед дітьми. Авторами зазначено також і практичні рекомендації для фахівців соціальної сфери, діяльність яких спрямована на профілактику та подолання проблеми бездоглядності дітей (залучення дітей громади до активного соціально-виховного життя; активізація громади щодо справ дітей; створення комісії у складі представників громади для перевірки дотримання суб'єктами підприємницької діяльності чинного законодавства України щодо продажу неповнолітнім алкогольних напоїв і тютюнових виробів, розроблення алгоритму моніторингу адресних соціальних виплат на утримання, превентивна просвітницька діяльність у закладах освіти дітей тощо).

Ключові слова: бездоглядність, безпритульність, причини бездоглядності, чинники бездоглядності, омбудсмен, ведення випадку, соціальна робота, громади.

Щодо обрання теми дослідження зазначимо, що дитяча бездоглядність і безпритульність на сьогодні є суттєвою проблемою у сфері захисту прав дитини в Україні. Саме тому соціальна робота насамперед має бути спрямованою на дітей як найбільш вразливу категорію нашого населення. Під час аналізу нормативно-правових документів, наприклад Закону України «Про охорону дитинства» (2001 р.), з'ясовано, що сутність поняття «дитина-сирота» означає дитину, у якій померли або загинули батьки; під виразом «безпритульні діти» маються на увазі діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання.

Мета статті – аналіз теми бездоглядності дітей як значної соціально-педагогічної проблеми сьогодення та шляхів її подолання.

Згідно з трактуваннями цих понять фахівцями ЮНІСЕФ, «діти вулиці» – це неповнолітні діти, для яких вулиця є постійним місцем перебування. Ми згодні з тим, що це визначення не охоплює велику кількість дітей, які з різних причин опинилися на вулиці, адже є й такі діти, які мають місце для проживання, батьків або близьких людей.

Дедалі більшої уваги вчених привертають й такі поняття, як «діти, які працюють на вулиці» і «діти, які живуть на вулиці разом зі своєю сім'єю» [2].

У цьому контексті ми врахували й визначення цих понять Дитячим фондом Об'єднаних Націй, фахівці якого вважають, що до «дітей вулиці» належать такі представники: діти, які зі своїми сім'ями взагалі ніколи не спілкуються, для проживання використовують тимчасові помешкання (покинуті будинки тощо) або для ночівлі обирають щоразу нові місця. Такі діти прагнуть насамперед задовольнити власні фізіологічні потреби (безпритульні діти); діти, які періодично підтримують контакт зі своїми батьками та родинами, але через певні причини (перенаселення житла, експлуатація, різні види насилля: сексуальне, психічне) більшу частину дня перебувають на вулиці (бездоглядні діти); діти, які є вихованцями будинків-інтернатів або притулків, які з різних причин втекли з них і тому перебувають на вулиці (діти, які перебувають під опікою держави).

З огляду на результати соціологічних досліджень акцентуємо увагу на багатоваріантності шляхів потрапляння і перебування дітей на вулиці:

1) головною ознакою, через яку дитину можна віднести до «дітей вулиці», є проведення дітьми значної кількості часу на вулиці;

2) «діти вулиці» (безпритульні і бездоглядні) – це діти, які офіційно не є позбавленими батьківської опіки, але фактично можуть бути визнані соціальними сиротами, адже їхні батьки через певні причини не виконували свою виховну функцію.

На нашу думку, збільшення кількості «дітей вулиці» насамперед зумовлено динамікою сімейного життя. У доповіді ЮНІСЕФ Незалежної комісії з гуманітарних питань ООН зазначається: «Дитина потрапляє на вулицю через те, що її сім'я переживає кризу, і якщо ще не розпалася, то перебуває на межі розпаду».

Зазначена нами тема привертає увагу вчених різних напрямів: соціологічного, психологічного, педагогічного та соціально-педагогічного.

За «Соціально-педагогічним словником-довідником» (за Т. Алексеєнко), бездоглядними є категорія дітей, яким батьки або особи, які їх заміщують, приділяють не досить уваги або зовсім не цікавляться тим, де проводять свій час їхні діти, як навчаються тощо. У таких умовах безконтрольності й всюдозволеності діти пропускають заняття у школі, набувають шкідливих звичок, починають вести аморальний спосіб життя, здійснюють правопорушення тощо. На думку вченої, дитяча бездоглядність може виникати й через недостатнє розуміння батьками своїх обов'язків. Усе це призводить до формування антигромадських поглядів у дитини, неуспішності в навчанні, скоєння злочинів, і з'являється крайній вияв бездоглядності – безпритульність [10, с. 50–51].

У матеріалах І. Зверевої, Ж. Петрочко та інших учених до соціально-правових причин відмежування дітей від сім'ї належить безробіття обох чи одного з батьків; однією з причин може бути відсутність постійного місця роботи батьків, відсутність постійного житла; розлучення батьків; асоціальний спосіб життя одного чи обох батьків; примус дітей дорослими членами родини до жебракування; злочинні дії батьків; різноманітні форми насильства, спрямовані і на дітей; раннє або позашлюбне материнство; неповна родина; новостворені родини [6; 8].

До основних чинників перебування бездоглядних дітей на вулиці вчені відносять такі:

– криміногенний (коли проти дитини скоєно злочин, що призвів до жебрацтва, експлуатації й залучення дітей у незаконний бізнес, проституцію, сутенерство й інші правопорушення, продаж алкогольних напоїв неповнолітнім, поширення порнографічної продукції тощо);

– родинний чинник (коли відбулися порушення у виконанні батьками своїх функцій, наприклад відсутність забезпечення належного виховання дитини, а також необхідного психологічного комфорту в сім'ї тощо);

– ще одним чинником може бути об'єктивна ситуація (що викликає труднощі у вихованні, здійсненні контролю над дітьми з боку батьків);

– призвести до бездоглядності можуть й патологічні девіації характеру деяких дітей, наприклад схильність до незаконного вжитку психоактивних речовин, самовільних відходів із будинку або освітнього закладу тощо);

– молодіжний чинник (розвиток асоціальної підліткової і молодіжної субкультури може також накласти негативний відбиток на соціальний розвиток сучасних дітей);

– організаційний чинник зумовлює появу безпритульних дітей через недоліки в роботі системи освіти й органів опіки та інших державних установ);

– інформаційний чинник, на нашу думку, має бути чи не одним із найперших – як той, що надає багато негативних прикладів для дітей і молоді на всіх доступних носіях, низька якість реклами, телевізійні програми, радіопрограми переобтяжені інформацією, пов'язаною з насильством, наркотиками тощо.

Соціальна та соціальна робота з бездоглядними дітьми потребує значних зусиль. У своїх працях Ю. Підвальна акцентує увагу на тому, що соціальний працівник має бути добре підготовлений до роботи з «дітьми вулиці». Фахівець, на думку вченої, має володіти глибокими й системними знаннями з фундаментальних психологічних і соціально-педагогічних дисциплін, творчо володіти різними виховними, діагностичними методами, методиками впливу на особистість, мати навички міжособистісного спілкування, вести діалог, дискусію, що дасть змогу йому розібратися у великій кількості варіантів відповідей на поставлені запитання, вміти виконувати конкретну практичну роботу, надавати всім, хто потребує, допомогу й підтримувати клієнта [9].

Сьогодні в нашій державі законодавче розв'язання проблем дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, базується на положеннях ст. 52 Конституції України: «Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, покладається на державу» [7]; законодавчим документом, що містить основні положення щодо захисту прав дітей, є Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р., де визначено основні положення щодо створення й забезпечення оптимальних умов для розвитку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки. Зокрема, безпритульні діти влаштовуються тимчасово до притулків для неповнолітніх, у яких створюються умови для соціальної адаптації, ведеться підготовка до повернення в рідні сім'ї або до передачі під опіку (піклування). Контроль за умовами виховання й проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у родинах опікунів (піклувальників), усиновителів, у дитячих будинках сімейного типу, у прийомних сім'ях покладається на органи опіки й піклування чи інші спеціально уповноважені органи [1].

Основним нормативним актом у роботі з безпритульними дітьми на сьогодні є Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», який набрав чинності з 1 січня 2006 року. Цей Закон визначає загальні засади соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей, забезпечує правове регулювання відносин у суспільстві, які спрямовані на реалізацію бездомними громадянами

і безпритульними дітьми прав і свобод, передбачених Конституцією України та чинним законодавством, створює умови для діяльності громадських і благодійних організацій, що працюють у сфері соціального захисту населення. Відповідно до Закону безпритульними дітьми є діти, які були змушені залишити або самі залишили сім'ю чи дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання [4].

Зважаючи на досвід демократичних країн, способом подолання проблеми дитячої безпритульності може бути об'єднання всіх наявних соціальних програм для безпритульних дітей і створення єдиного державного інституту, що опікуватиметься дітьми. Один із варіантів розв'язання цієї проблеми є запровадження уповноваженого з прав дітей (омбудсмена). Необхідність існування омбудсмена зумовлюється щонайменше трьома причинами: по-перше, діти внаслідок особливостей психічного і фізичного розвитку вимагають особливого підходу; по-друге, через відсутність життєвого досвіду і певною мірою залежне становище вони не завжди самостійно можуть захистити свої права й законні інтереси; по-третє, благополуччя та нормальний розвиток дітей визначають майбутнє будь-якої країни. Дитячий омбудсмен покликаний домагатися не тільки дотримання законодавчо закріплених прав дітей, але й розширення і більш повного дотримання батьками своїх обов'язків перед дітьми.

Міністерство соціальної політики України розробило систему інформування потенційних усиновителів, опікунів і піклувальників. Крім того, міністерство постійно працює над механізмом повернення до навчання дітей шкільного віку, які з різних причин покинули школу [5]. Вважаємо це одним із позитивних та ефективних кроків соціальної політики у нашій державі.

Окрім того, зазначимо й на важливості Наказу Міністерства соціальної політики (від 25.02.2019) «Про затвердження методичних рекомендацій щодо впровадження інтегрованої системи соціального захисту» (на рівні громад). Зокрема, для запобігання або подолання проблеми безпритульності та бездоглядності в Наказі вказано алгоритм «ведення випадку» для соціальних працівників або фахівців соціальної сфери:

- виявлення та ідентифікація особи дитини, її сім'ї з метою з'ясування їхніх життєвих обставин;
- уточнення інформації та початок надання допомоги;
- оцінювання потреб сім'ї та підготовка індивідуального плану в подоланні складних життєвих обставин;
- укладання договору про надання послуг;
- проведення зазначених заходів відповідно до укладеного плану;
- моніторинг, оцінювання якості послуг та їхньої ефективності;
- перегляд програми допомоги, коригування з метою підвищення ефективності надання соціальної допомоги.

У цьому ж Наказі наголошується на важливості взаємодії між членами громади, особливо між працівниками сфери охорони здоров'я, освіти, соціальної сфери тощо. У цьому контексті ми розробили практичні рекомендації для фахівців соціальної сфери, діяльність яких спрямована на профілактику та подолання проблеми бездоглядності дітей: важливість залучення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, з багатодітних, неповних, малозабезпечених і неблагополучних сімей до соціально-виховних заходів, тренінгів, занять у гуртках тощо. Сприяти у громаді наявності прав безплатно відвідувати певні заходи; організації громадської активності щодо соціального супроводу категорії дітей, сім'ї яких опинилися у складних життєвих обставинах або батьки яких виїхали за межі країни; сприяти організації гідної медичної підтримки, що реально може забезпечити громада; розробити алгоритм моніторингу адресних соціальних виплат на утримання дітей; створити комісію у складі представників громади для перевірки дотримання суб'єктами підприємницької діяльності чинного законодавства України щодо продажу неповнолітнім алкогольних, слабоалкогольних напоїв і тютюнових виробів; здійснювати превентивну просвітницьку діяльність у закладах освіти з метою формування відповідального ставлення юнаків і дівчат до шлюбно-сімейних відносин, підготовки сучасної учнівської молоді до майбутнього сімейного життя.

Висновки. Ми розуміємо, що проблема бездоглядності, безпритульності дітей є складною та багатогранною і тому потребує значних зусиль як із боку держави, так і наукового супроводу. Тому перспективу подальших науково-дослідних розвідок убачаємо в розробленні та впровадженні комплексу тренінгів «Ліквідація бездоглядності – справа громади» для соціальних працівників об'єднаних територіальних громад.

Використана література:

1. Закон України «Про охорону дитинства». *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
2. Доклад ЮНІСЕФ Независимой комиссии по гуманитарным вопросам. ООН, Женева, 1990. URL: <http://www.un.org/russian/partners/eminent/annexes.htm>.
3. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей». *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 6. Ст. 35.
4. Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей». *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 26. Ст. 354.
5. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147.
6. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод. посіб. / Авт.: Безпалько О. В., Гурковська Л. П., Журавель Т. В. та ін. / за ред. Звереві І. Д., Петрович Ж. В. Київ : Видавничий дім «КАЛИТА», 2010. 376 с.

7. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 29.
8. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка : навч. посіб. Київ : Кондор, 2005. 560 с.
9. Підвальна Ю. В. Робота соціального працівника з дітьми вулиці. Умань : ФОП Жовтий, 2016. С. 78–80.
10. Соціальна педагогіка : словник-довідник / за заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. Вінниця : Планер, 2009. 542 с.

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro okhoronu dytynstva». Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. [Law of Ukraine «On Child Protection»] 2001. № 30. St. 142. [in Ukrainian]
2. Doklad YuNYSEF Nezavysymoi komysyssi po humanytarnym voprosam. OON, Zheneva, 1990. URL: <http://www.un.org/russian/partners/eminent/annexes.htm>. [UNICEF report] (data zvernennia: 26.10.2020).
3. Zakon Ukrainy «Pro orhany i sluzhby u spravakh ditei ta spetsialni ustanovy dlia ditei». Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. [Law of Ukraine «On bodies and services for children and special institutions for children»] 1995. № 6. St. 35. [in Ukrainian]
4. Zakon Ukrainy «Pro osnovy sotsialnoho zakhystu bezdomnykh hromadian i bezprytulnykh ditei». Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. [Law of Ukraine «On the basis of social protection of homeless people and homeless children»] 2005. № 26. St. 354. [in Ukrainian]
5. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia orhanizatsiino-pravovykh umov sotsialnoho zakhystu ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvanni». Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [Law of Ukraine «On ensuring the organizational and legal conditions of social protection of orphans and children deprived of parental care»] 2005. № 6. St. 147. [in Ukrainian]
6. Kompleksna dopomoha bezdohliadnym ta bezprytulnym ditiam: metod. posib. / Avt.: Bezpalko O. V., Hurkovska L. P., Zhuravel T. V. ta in.. / za red. Zvierievoi I. D., Petrochko Zh. V. K.: Vydavnychi dim «KALYTA», [Comprehensive assistance to neglected and homeless children]. 2010. 376 s. [in Ukrainian]
7. Konstytutsiia Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. [The Constitution of Ukraine]. 1996. № 30. St. 29 [in Ukrainian]
8. Palchevskiy S. S. (2005). Sotsialna pedahohika : navch. posib. [Social pedagogy] K.: Kondor, 560 s. [in Ukrainian]
9. Pidvalna Yu. V. (2016). Robota sotsialnoho pratsivnyka z ditmy vulytsi. [Work of a social worker with street children.]. Uman: FOP Zhovtyi. S. 78-80 [in Ukrainian]
10. Sotsialna pedahohika: slovnyk-dovidnyk (2009). / za zah. red. T. F. Aliksieienko. [Social pedagogy: dictionary-reference book]. Vinnitsia: Planer. 542 s. [in Ukrainian]

Yeromina L. Ye., El Khatri H. A. Children's carefulness: socio-pedagogical problem and ways to overcome it

The article considers the topic of neglect and homelessness of children, which is a significant problem today. The authors explain the urgency of the study by the fact that Ukraine, under the influence of growing child homelessness and neglect, is forced to look for effective ways to resolve the crisis to protect the childhood of orphans and children whose families are in difficult circumstances. The analysis of normative-legal documents, as the authors point out, does not satisfy the solution of the range of problems of children, who are referred to the category of neglected and homeless. The article focuses on the variety of ways to get and stay of children on the street; a description of the main factors that determine the presence and stay of neglected children on the street (criminogenic, family factor, objective situation as a factor; pathological deviations; youth factor; organizational and informational factor). The publication states that one of the options to solve the problem of neglect is the introduction of a Commissioner for Children's Rights (Ombudsman). The need for the ombudsman is due to at least three reasons: children, due to the peculiarities of mental and physical development, require a special approach; children are not always able to independently protect their rights and legitimate interests due to lack of life experience and to some extent dependent position; the future of any country is determined by the well-being of each child's development. The Ombudsman for Children is called upon not only to ensure that the rights of children are enshrined in law, but also to expand and more fully respect parents' responsibilities to their children. The authors also noted the practical recommendations for social professionals whose activities are aimed at preventing and overcoming the problem of child neglect (involvement of community children in active social and educational life; community activation of children's affairs; creation of a commission consisting of community representatives to check business activities of the current legislation of Ukraine on the sale of alcoholic beverages and tobacco products to minors, development of an algorithm for monitoring targeted social benefits for maintenance, preventive educational activities in children's educational institutions, etc.).

Key words: neglect, homelessness, causes of neglect, factors of neglect, ombudsman, case management, social work, communities.